

ABSTRACT: The article presents the hitherto unknown details of the commission which the Flemish painter Ferdinand van Kessel received from John III Sobieski, the king of Poland, based on previously unpublished letters of Antoine Moreau, Polish ambassador to the Hague, preserved in the British Library in London (Townshend Papers, Add MS 38493). Moreau was a royal agent in the Netherlands and resided in the Hague from 1685–92, from where he sent to the Polish king detailed reports concerning the current political situation and diplomatic affairs. Moreover, Antoine Moreau's correspondence is an invaluable source for Sobieski's art patronage and commissions. His letters help us trace and examine Moreau's participation, as the royal agent, in the import of artworks, mention some goods bought for the king, and reveal details concerning shipments of paintings and art objects sent from the Netherlands. Until now, all information about Ferdinand Kessel's paintings made for the Wilanów Palace originated from a book published in 1729 by one of Kessel's pupils, Jacob Campo Weyerman. Ferdinand van Kessel, a painter from Breda, was mentioned in Moreau's correspondence in connection with a royal commission and shipment of several paintings sent through the port of Danzig for the royal residence in Wilanów. The letter written by Moreau to Sobieski in August 1687, in particular, includes a note listing paintings intended for Sobieski that included *Afrique* belonging to Kessel's *The Four Parts of the World* series; crate with several Kessel's painting was sent to the king at that time. John III Sobieski had numerous other agents who assisted him in the acquisition and delivery of artworks and luxury objects. Two of them, Francesco Mollo and the Danzig postmaster Casper Richter, are particularly well known for their involvement in the royal commissions and import of artworks from the Netherlands through Danzig; since they cooperated with Antoine Moreau, they are also mentioned in his correspondence.

KEYWORDS: John III Sobieski, Antoine Moreau, Ferdinand van Kessel, Francesco Mollo, the artistic court, importation of artworks

W 1729 roku Jacob Campo Weyerman (1677–1747) opublikował w Hadze trzy pierwsze tomy dzieła zawierającego biografie współczesnych mu i dawnych niderlandzkich malarzy¹. Dzieło Weyermana stało się jedyną do dziś podstawą źródłową dla badaczy podejmujących zagadnienie prac Ferdinanda van Kessela dla Jana III, publikacje poświęcone kontaktom

* Artykuł powstał w ramach badań przeprowadzonych dzięki stypendium Fundacji z Brzezia Lanckorońskich na 2019 r.

1 J.C. Weyerman, *De levens-beschryvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schileressen, met een uytbreiding over de schilder-konst der ouden*, t. 1–3, s'Gravenhage 1729. Przekład poświęconego Ferdinandowi van Kesselowi fragmentu trzeciego tomu pracy Weyermana zamieszczono na stronie Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (tłum. M. Polkowski): http://www.wilanow-palac.pl/ferdinand_van_kessel.html (dostęp: 2 V 2019).

„LE PEINTRE DE BREDA”. PRZYCZYNEK DO PRAC FERDINANDA VAN KESSELA DLA JANA III*

“LE PEINTRE DE BREDA”. NOTES ON FERDINAND VAN KESSEL'S PAINTINGS FOR JOHN III SOBIESKI

DOI:
10.36135/MPKJIII.01377329.2020.SWXXVII.pp.13–33

Anna Markiewicz
Kraków

Studia Wilanowskie t. XXVII, 2020
s. 13–33
Rocznik, ISSN: 0137-7329

i związkom tego flamandzkiego malarza z Rzeczpospolitą bazują wyłącznie na pracy jego biografa, co zgodnie podkreślają historycy sztuki omawiający twórczość artysty².

Ferdinand van Kessel (1648 – po 1696) urodził się w Antwerpii w znanej artystycznej rodzinie malarzy – był synem Jana van Kessela (I) (1626–1679) i bratem Jana (II) (1654–1708), a także prawnukiem Jana Brueghla zwanego Aksamitnym (1568–1625)³. Ferdinand był uczniem i naśladowcą ojca, część życia spędził w Amsterdamie, później przeniósł się jednak do Bredy, gdzie zmarł jako malarz nadworny gubernatora tego miasta. Niestrudzony biograf i uczeń tego artysty odnotował relację o związkach Kessela z polskim dworem. Zgodnie z narracją Weyermana, Jan III zlecił zakup dzieł flamandzkiego malarza za pośrednictwem rezydenta polskiego Francesca Molla, który sam wcześniej nabył kilka obrazów tego artysty i wysłał je władcy. Miały one tak się spodobać polskiemu królowi, że postanowił on przyozdobić nimi cały gabinet. Na zlecenie Jana III Ferdinand van Kessel został wezwany z Antwerpii do Bredy i namalował niebawem dla króla obrazy, takie jak *Cztery elementy (żywyioły)* i *Cztery części świata*, miały one spłonąć w pożarze królewskiego gabinetu i zostały przez malarza powtórnie namalowane (il. 1). Sobieski miał odwdziżyć się flamandzkiemu malarzowi, wysyłając mu dyplom szlachecki i tytuł nadwornego malarza oraz zaproszenie do Rzeczypospolitej, ten jednak, wymawiając się dyplomatycznie słabym zdrowiem i dręczącą go podagrą, nie skorzystał z tej możliwości. W opublikowanej w 1729 roku krótkiej biografii malarza pojawia się również wzmianka o dziełach powstałych na zamówienie opata oliwskiego⁴.

2 M. Karpowicz, *Kessel Ferdynand van*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 12, 1966–1967, s. 352–353; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, red. U. Thieme, F. Becker, H. Vollmer, t. 20, s. 199–200; E. Rastawiecki, *Słownik malarzów polskich, tudzież w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 3, Warszawa 1857, s. 259–260; A. Michiels, *Histoire de la peinture flamande depuis ses débuts jusqu'en 1864*, t. 10, Paris 1876, s. 429–436. Zob. też T. Mańkowski, *Malarstwo na dworze Jana III*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 12, 1950, s. 260–262. Przypisywano Kesselowi liczne obrazy, m.in. przez wiele lat za jego dzieło uchodziło monumentalne przedstawienie bitwy chocimskiej, zamówione dla fary w Żółkwi. Zob.: A. Czołowski, *Ikonoografia wojenna Jana III*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, R. 2, t. 2, 1930, z. 1, s. 3, 4, 8–10; B. Gubrynowicz, *Malarze na dworze Jana III*, „Sprawozdanie z Czynności Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich za Rok 1895”, Lwów 1895, s. 53; M. Morka, *Polski nowożytny portret konny i jego europejska geneza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 148; W. Fijałkowski, *Jan III Sobieski i jego mecenas kulturalny. Bilans zainteresowań, inicjatyw i dokonań polskiego monarchy na polu kultury artystycznej i umysłowej w drugiej poł. XVII w.*, „Studia Wilanowskie”, t. 1, 1977, s. 25.

3 K. Ertz, Ch. Nitze-Ertz, *Jan van Kessel der Ältere 1626–1679; Jan van Kessel der Jüngere 1654–1708; Jan van Kessel der 'Andere' ca. 1620 – ca. 1661: kritische Kataloge der Gemälde*, Lingen 2012, s. 9–12; N. Baadj, *Jan van Kessel I (1626–79): crafting a natural history of art in early modern Antwerp*, London 2016, s. 31, 32, 119, 156, 193; A. Orrock, *Bruegel: Defining a dynasty*, London 2017.

4 J.C. Weyerman, *op. cit.*, t. 3, s. 291–303.

Jak wspomniano, powstała w 1729 roku biografia Ferdinanda van Kessela to jedyne źródło, na którym opierają się badacze jego twórczości i związków z Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Ciekawy przyczynek do historii królewskich zamówień artystycznych i prac flamandzkiego malarza podjętych dla polskiego władcy przynosi jednak zachowana w zbiorach British Library szerzej nieznana korespondencja Antoine'a Moreau⁵, rezydenta polskiego w Hadze⁶.

Antoine Moreau⁷ jako rezydent Jana III w latach 1685–1692⁸ przebywał w Hadze, gdzie dbał o interesy morskiego handlu Rzeczypospolitej,

il. 1

Ferdinand van Kessel,
*Widoki z czterech
stron świata, Tanger*,
Kunsthistorisches Museum
Wien

5 British Library (dalej: BL), Townshend Papers, Add Ms 38493–38496, Letterbooks of Antoine Moreau Polish Ambassador at the Hague.

6 Korespondencję przedstawia A. Markiewicz, „Un petit ballot de livres nouveaux”. *Kilka uwag o bibliotece Jana III Sobieskiego*, „Studia Wilanowskie”, t. 25, 2018, s. 95–105.

7 Jego działalność doskonale omawia K. Piwarski, *Jan III Sobieski wobec spraw bałtyckich w latach 1693–1694*, „Rocznik Gdański”, t. 7–8, 1933/1934, Gdańsk 1935, s. 183–207; zob. też: M. Komaszyński, *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983, s. 90 i n., 105, 153, 154; idem, *Polska w polityce gospodarczej Wersalu 1661–1715*, Wrocław 1968, s. 81, 84, 122; E. Mierzwa, *Polska a Anglia w XVII wieku*, Toruń 2003, s. 506, 597, 518; D. Onnekink, *The Anglo-Dutch favorite: the career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649–1709)*, London 2016, s. 47; M. Glozier, D. Onnekink, *Huguenot Soldiers in Dutch Service: 'A good Captain to disperse the royal troops'*, w: *War, Religion and Service Huguenot Soldiering, 1685–1713*, red. M. Glozier, D. Onnekink, Aldershot 2007, s. 113, 114, 120.

8 Korespondencja Moreau z lat 90. XVII w., głównie jednak z okresu jego pobytu w Kopenhadze, przechowywana jest w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi

przygotowując projekt traktatu handlowego korzystnego dla polskiej floty (1690) i niejednokrotnie protestując przeciw konfiskatom gdańskich okrętów. Wówczas zapisał się w pamięci przybyłych do miasta przybyszów z Rzeczypospolitej. Warto w tym miejscu przytoczyć charakterystykę rezydenta zarysowaną na karcie jednego ze staropolskich diariuszy podróży. Na początku lat dziewięćdziesiątych XVII wieku w podróż edukacyjną (*grand tour*) wyruszył najmłodszy syn hetmana Stanisława Jabłonowskiego, Stanisław Karol Jabłonowski (1676–1702), towarzyszył mu kuzyn, późniejszy koniuszy wielki koronny Jerzy Stanisław Dzieduszycki (1670–1730)⁹, który spisał cenny diariusz tej peregrynacji. Podczas pobytu w Niderlandach w 1692 roku młodzieńcy spotykali w Hadze rezydenta Sobieskiego¹⁰. Francuz otoczył młodych szlachciców troskliwą opieką, korzystali oni z jego wielkiej gościnności – mieli choćby możliwość użytkowania jego karety przy zwiedzaniu miasta¹¹. Najlepsze świadectwo wspaniałej postawy polskiego rezydenta wystawił Jerzy Stanisław Dzieduszycki, pisząc o nim w swoim diariuszu: „Kiedy *curiositatem nostram* wszędzie akompaniuje *civilitas* Jego Mości Pana Moro rezydenta Króla Jego Mości, mam to sobie za wielkie szczęście, że *dulci commemoratione* łask jego, wszystkie moje mogę (mianowicie *in tam inhumana natione*) ukontentować *desideria*. Ten człek, krom tego, że nas wszędzie swoją woził kareta, że nam wszędzie niemal akompaniował sprawił nam obiadów dwa, wieczerzę jedną, na której jako ochotą, tak i traktamentem jego ukontentowani byliśmy”¹². Wiosną 1693 roku, po nieprzyjemnych zajściach w Hadze, Antoine

---

w Mińsku (dalej: NGAB), fond 695, op. 1, spr. 156, k. 4–5; spr. 193, k. 1–102v (listy z lat 1692–1695 z Hagi, Gdańska i Kopenhagi kierowane do króla); spr. 232, k. 1–92v (listy i kopie listów z Paryża, Kopenhagi i Sztokholmu z 1695 r., głównie do sekretarzy Sobieskich d’Arnaud, Duponta i d’Avaux); spr. 244, k. 1–6v (korespondencja z Kopenhagi z 1695 r. do Marii Kazimiery). Korespondencję Moreau przechowywaną w Mińsku wzmiankuje W. Kriegseisen, *Źródła do dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 105, 1998, z. 4, s. 100. Za udostępnienie korespondencji ze zbiorów mińskich najserdeczniejsze podziękowania zechce przyjąć Pani Anna Ziembewska z Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Zachowała się również rozproszona korespondencja rezydenta w innych archiwach, m.in.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, rkps 163a, nr 21, A. Moreau do S.A. Szczuki, Kopenhaga, 25 III / 4 IV 1699, s. 7–16.

- 9 W. Konopczyński, *Dzieduszycki Jerzy*, PSB, t. 6, 1948, s. 109–111; A. Betlej, A. Markiewicz, *Pałac w Cuculowcach w świetle inwentarza pośmiertnego Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego z 1731 roku*, Kraków 2016.
- 10 Biblioteka Narodowa, rkps 12 649 III, Diariusz podróży po Europie Jerzego Dzieduszyckiego, k. 65.
- 11 „Po oddaniu tedy tam wizyty Jegomości Panu Moro w karycie jego jechaliśmy na widzenie pałacu księżęcia auryjackiego”, *ibidem*, k. 57.
- 12 *Ibidem*, k. 65.

Moreau powrócił z Holandii do Rzeczypospolitej¹³, a w następnych latach podjął się kolejnej misji w Kopenhadze, gdzie jako poseł do Danii i Szwecji działał na rzecz ochrony polskiej floty i przystąpienia Rzeczypospolitej do ligi państw północnych.

W zasobach British Library zgromadzono w czterech tomach odpisy kierowanej do króla Jana III korespondencji Moreau z lat 1686–1689; są to typowe raporty wytrawnego dyplomaty i obserwatora sceny międzynarodowej. Polski rezydent zgodnie z zaleceniami i powinnością informował dwór królewski o wszelkich zmianach zachodzących na dworach zachodnioeuropejskich, skupiając się głównie na sytuacji w Niderlandach i Anglii.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na drogę, jaką tomy korespondencji trafiły do zbiorów British Library. Na ustalenie proveniencji rękopisów pozwala niewielka notka na karcie ochronnej pierwszego z nich. Biblioteka zakupiła rękopisy w domu aukcyjnym Sotheby's 18 grudnia 1911 roku¹⁴ na jednej z licznych aukcji, podczas których wystawiano na sprzedaż spuściznę rodziny Townshend¹⁵. Wydaje się, że ta drobna wzmianka pozwala z dużym prawdopodobieństwem na powiązanie korespondencji polskiego rezydenta z Hadze z osobą wicehrabiego Charlesa Townshenda (1674–1738), znanego angielskiego polityka i szwagra premiera Roberta Walpole'a. W latach 1709–1711 Townshend pełnił funkcję angielskiego ambasadora w Hadze¹⁶, co mogłoby

13 Latem 1692 r. toczył się w Niderlandach proces spiskowców planujących zamach na Wilhelma Orańskiego. W jego trakcie jeden z oskarżonych złożył zeznania oczerniające polskiego rezydenta, który w takiej sytuacji został zmuszony do opuszczenia kraju i wyjazdu na dwór Sobieskiego, K. Piwarski, *op. cit.*, s. 192.

14 „Purchase at Sothebys (Townshend sale) 18 Dec. 1911”, BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. ochronna.

Na aukcjach w dniach 18 i 19 XII 1911 r. biblioteka nabyła wówczas większą partię rękopisów; MS 38492–38508, *Catalogue of additions to the manuscripts in the British Museum in the years 1911–1915: additional manuscripts 38092–39255, Egerton manuscripts 2890–2909, additional charters and Rolls 55545–62170, detached seals and casts CLVI.1–CLX.33, papyri 1873–2077, facsimiles of manuscripts 72, 134, 148–211 and Suppl. I. Part I: Descriptions*, [London] 1969, s. 115, 121–124; *Principal family and estate collections. Family names L–W*, London 1999, s. 123.

15 Na początku XX stulecia w kolejnych aukcjach wystawiono na sprzedaż spuściznę rodziny Townshend, oprócz rękopisów pojawiała się na nich również kolekcja malarstwa, m.in. w 1904 r. w sprzedaży znalazły się należące do zbiorów rodziny obrazy Reynoldsa; A. Graves, *Art sales from early in the eighteenth century to early in the twentieth century (mostly old masters and early English pictures)*, t. 3, London 1921, s. 58; *The collection of pictures at Raynham Hall, being 3 annotated catalogues under the following dates: 1810, the property of George, 2nd Marquis Townshend, Earl of Leicester; 1904, the property of John Dudley Stuart, 6th Marquis Townshend, and 1926, the property of George, 7th Marquis Townshend. To which is added a catalogue of pictures, miniatures and prints, the property of the Lady Agnes Durham, at her house at Raynham. Compiled with historical notes by James Durham [...]*, [Raynham] 1926, s. 5 i n.

16 *The Dictionary of national biography*, red. L. Stephen, t. 19, s. 1036–1044; L. Frey, M. Frey, *Townshend Charles*, w: *Oxford Dictionary of National Biography*, red.

tłumaczyć zainteresowanie dyplomaty osobą niedawnego rezydenta Rzeczypospolitej w tym samym mieście i jego korespondencją.

Poza dominującymi zdecydowanie zagadnieniami politycznymi w listach Moreau znalazły się sporadyczne wiadomości m.in. na temat zainteresowań bibliofilskich króla¹⁷. Co jednak ważne, kwestią, która marginesowo pojawia się w korespondencji kierowanej przez haskiego rezydenta do króla w 1687 roku, są również importy dzieł sztuki na dwór Jana III. Nieliczne, ale niezmiernie cenne wzmianki w raportach wysyłanych z Hagi do Rzeczypospolitej pozwalają bowiem na uzupełnienie wiadomości na temat obrazów sprowadzanych z Niderlandów na dwór królewski i stanowią interesujący przyczynek do historii dworu artystycznego króla Jana III.

Pierwsza taka wiadomość pojawia się w korespondencji pod datą 12 sierpnia 1687 roku. W liście tym Antoine Moreau poinformował władcę o obrazach dostarczonych mu właśnie przez malarza z Bredy. Rezydent pisał wówczas o wysyłce do króla spisu płócien, wzmiankował bliżej nieokreślony obraz z przedstawieniem Afryki, zamieścił również szczegółowy komunikat odnoszący się do wyceny i płatności za obrazy, którą właśnie uregulował. Jak się okazuje, w sprawę zakupu obrazów zaangażowany był również korespondujący z Moreau opat oliwski, który przekazał mu wytyczne co do kwestii finansowych i wysokość kwoty, którą miał wyasygnować na zakup wyżej wspomnianego obrazu przedstawiającego Afrykę, pozostawiając już decyzji rezydenta ustalenie ceny za inne, bliżej nieokreślone obrazy. Moreau pisał:

J'envoyé à V[otrze] M[ajesté] le mémoire de tableaux que le peintre de Breda m'a livré, et que je luy ai payées, j'entens le seul tableau de l'Affrique, car pour les autres, j'ai faite en sorte qu'il a bien voulu les envoyer pour lui être payées suivant l'estimation qui en sera faite en Pologne, parceque M[onsieur] l'abbé d'Olive m'ayant ordonné la somme que je devois payer pour l'Affrique, et remis à mon jugement le payement des autres, j'ai jugé qu'il étois plus à propos d'en user comme j'ai fait n'ayant pas trouvé d'ailleurs que les tableaux valussent à beaucoup près ce que ce peintre les estimoit¹⁸.

Opat oliwski Michał Antoni Hacki (ok. 1630–1703)¹⁹ znany jest jako sekretarz królewski, dyplomata, uczestnik wyprawy wiedeńskiej, kryptolog, autor

H.C.G. Matthew, B. Harrison, t. 55, s. 138–144; J.M. Rosenheim, *The Townshends of Raynham: nobility in transition in Restoration and early Hanoverian England*, Middletown 1989, s. 105, 119–132, 213–218. Kolekcję rękopisów rodziny Townshend zgromadzonych w rodzinnej rezydencji w Raynham omawia publikacja *The Manuscripts of the Marquess Townshend*, London 1887. O dokumentach związanych z okresem pobytu Charlesa Townshenda w Hadze zob. *ibidem*, s. IV, 48 i n.

17 A. Markiewicz, *op. cit.*, *passim*.

18 BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 136v–137, A. Moreau do Jana III, Haga, 12 VIII 1687. W cytowanych fragmentach zachowano pisownię oryginału.

19 K. Piwarski, *Hacki Michał Antoni*, w: PSB, t. 9, 1961, s. 220–221.

kunsztownych panegiryków i mecenas sztuki. Odnosząca się do niego ciekawa wzmianka w korespondencji Moreau stanowi interesujący przyczynek do działalności Hackiego w kręgu dworu artystycznego Jana III, a zarazem potwierdza pochodzącą z osiemnastowiecznej pracy Weyermana wiadomość o kontaktach opata z flamandzkim malarzem. Według nieco zjadliwej notatki biografą Kessela opat miał zasłynąć z nieustannych targów z artystą, na które ten zresztą nie przystał²⁰. Jak widać, to również opat Hacki przekazywał Moreau królewskie dyspozycje dotyczące finansowej strony całego przedsięwzięcia.

O ile w powyższej wzmiance pojawia się jedynie bliżej nieokreślony malarz i niezidentyfikowany obraz przedstawiający Afrykę, wszelkie wątpliwości rozwiewa dołączony do listu spis obrazów – *mémoire des tableaux* – który jednoznacznie pozwala na precyzyjną atrybucję i połączenie tajemniczego malarza z Bredy z osobą Ferdinanda van Kessela. W załączniku do pisanego w połowie sierpnia 1687 roku listu Moreau zamieścił dokładny wykaz obrazów wysłanych w skrzyni do Gdańska. Jak z niego wynika, w przekazywaniu królowi zakupów brał udział doskonale znany w tej roli poczmistrz gdański Caspar Richter (1641–1694), który wielokrotnie pośredniczył w imporcie dzieł sztuki, transporcie rzeźbiarskich zamówień artystycznych czy ksiązek z Niderlandów Hiszpańskich i Holandii przez Gdańsk dla króla Jana III²¹.

20 J.C. Weyerman, *op. cit.*, t. 3, s. 294, 295. „Ferdinand van Kessel namalował również wiele obrazów dla bajejnie zamożnego opata Oliwy, którego te listy, napisane całkiem dobrze po łacinie, mieliśmy okazję przeczytać. Widać, że listy te musiały zostać napisane przez pralata, albowiem miejsc, w których ich autor targował się o to czy tamto było tak wiele jak gwiazd na niebie – na co jednak artysta, który był niezmiernie chciwy, nie przystał [...]”, tłum. M. Polkowskiego: http://www.wilanow-palac.pl/ferdinand_van_kessel.html (dostęp: 2 V 2019).

Dedykacja dla Hackiego pojawia się na jednym z obrazów z cyklu van Kessela – widoku miasta Sao Salvador de Congo (ANTONIO HACKI AB OLIVA REX POLON. SECRETARIO), Kunsthistorisches Museum w Wiedniu, nr inw. Gemäldegalerie 3030, obraz sygnowany i datowany: F.V.K.F. 1689; zob. *Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu*, wyd. P. Jaskanis, S. Rollig, red. M. Hohn, K. Pyzel, München 2017, s. 114.

21 Niedawne badania, głównie historyków sztuki, wyeksponowały jego rolę w dostarczaniu na dwór króla dzieł sztuki przez Gdańsk, zob. K.E. Kandt, *Sarmatia artistica et Porta Aurea Gedanensis. Notes on the Art Trade and Artistic Patronage Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Danzig During the Reign of King Jan III Sobieski*, w: *Wanderungen. Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter/Wędrówki. Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator. Beiträge der 10. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Warschau*, 25.–28. September 2003/Materiały X Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki w Warszawie, 25–28 września 2003, red. M. Omilanowska, A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 356–371; *idem, Schlüteriana II. Studies in the Art, Life, and Milieu of Andreas Schlüter (c. 1659–1714)*, Berlin 2014, s. 102–104; W. Fijałkowski, *Wnętrza palacu wilanowskiego*, Warszawa 1986, s. 14; M. Wardzyński, *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materialoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku*, Warszawa 2015, s. 92, 101, 161, 340; zob. też A. Markiewicz, *op. cit.*, s. 99, 101, 103–105. Korespondencja Richtera przechowywana jest m.in. w: AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr 13111.

Warto przytoczyć w tym miejscu ten interesujący spis:

Mémoire des tableaux contenus dans une caisse adressée à M[onsieur] Richter à Dantsick, marquée comme en marge qui est pour le Roy.

Premièrement:

Un grand tableau représentant l’Affrique composé de 17 autres tableaux peints sur cuivre, dont celui du milieu qui en le plus grand représente:

Le Temple des Idoles.

Des 16 autres plus petit qui sont egaux.

Le premier représente les Canaries.

2a. Le Cap de Geel.

3. Le château Mina.

4. Alcairo.

5. Tripoly.

6. Maroc.

7. Algers.

8. Malte.

9. Porte Sude en Candie.

10. Tanger.

11. Alexandrie.

12. Le Cap de St. Sauveur.

13. Les châteaux de l’Archipel.

14. Le Cap de Bonne-Espérance.

15. Les Dardanelles.

16. Mosambique.

Plus un tableau peint sur toile qui représente les bons hommes et les méchantes femmes.

Plus quatre tableaux peints sur bois dont deux plus grands et d’égale grandeur, ou sont peints deux pots de fleurs et deux plus petits aussi egaux ou sont représentées des fleurs, des fruits et des oiseaux²².

Specyfikacja dostarczona królowi przez Moreau zawiera 22 pozycje.

Pierwsze 17 składa się bez wątpienia na obraz z przedstawieniem Afryki pochodzący z alegorycznego cyklu „Czterech części świata”. Cykl ten ukazywał cztery kontynenty – Europę, Afrykę, Azję i Amerykę (il. 2, 3). Każda większa kompozycja składała się z 17 obrazów. Jej centralne pole zajmowała alegoria danej części świata, wykonana na płótnie, a otaczało ją 16 mniejszych obrazów na miedzi z przedstawieniami charakterystycznej dla danego regionu fauny i flory, umieszczonych na tle pejzażu lub weduty wybranego miasta. Całość umieszczono we wspólnej ramie. W swojej twórczości Ferdinand zapożyczył wiele z prac ojca i również w tym przypadku sięgnął bezpośrednio do jego twórczości. Jan van Kessel w latach 1664–1666 namalował identyczny cykl poświęcony alegorycznym przedstawieniom czterech części świata, przechowywany obecnie w zbiorach Alte Pinakothek w Monachium.

22 BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 138–138v, A. Moreau do Jana III, Haga, 12 VIII 1687. Na marginesie karty znajduje się wykonany schematycznie rysunek korony królewskiej, pod nią podpis: I[ohnnes] R[ex]. Obok napis: N[umer]o I.

Cykl Ferdinanda van Kessela opisał Jacob Campo Weyerman, informując zarazem, iż po pożarze w królewskich apartamentach został on odtworzony przez malarza²³. Wiadomo, że w 1696 roku

il. 2

Ferdinand van Kessel,
*Widoki z czterech
stron świata, Europa*,
Kunsthistorisches Museum
Wien

23 J.C. Weyerman, *op. cit.*, t. 3, s. 293.

„W podobny sposób jak wspomniane cztery żywiły Ferdinand van Kessel odmalował dla bohaterskiego króla Polski cztery strony świata na osobnych tablicach, na których miał jeszcze szersze pole do tego, aby kunsztownie, a zarazem z naturą stworzyć podobizny wszelkich odpowiednich dla tego tematu okazów życia roślinnego i zwierzęcego. Wymalował zatem na czterech dużych miedzianych płytach cztery strony świata, a na każdej z nich rozmaite osoby obu płci oraz kilkoro dzieci; ponadto namalował niezliczoną liczbę owoców, zwierząt, ptaków, ryb i innych osobliwości, którymi zappełnił każdy skrawek owych czterech malowideł, posługując się w swej pracy dodatkowo setkami narysowanych i przez swego ojca, Jana van Kessela, starannie namalowanych modeli”; tłum. M. Polkowskiego: http://www.wilanow-palac.pl/ferdinand_van_kessel.html (dostęp: 2 V 2019).

Obrazy z serii alegorii kontynentów Ferdinanda van Kessela są obecnie przechowywane w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu (np. afrykański Tanger, nr inw. Gemäldegalerie 603; Maroko, nr inw. Gemäldegalerie 3031; Trypolis, nr inw. Gemäldegalerie 3045; Aleksandria, nr inw. Gemäldegalerie 3049). Tamtejsza alegoria Afryki (inw. Gemäldegalerie 2803) datowana jest na 1690 r. (sygnatura na cokole: „Ferdinandus van Kessel f. ANNO 1690”). Seria z Wiednia jest zapewne powierzeniem pierwszego cyklu, powstałym już po pożarze opisywanym przez biografa Kessela. Zob. też: *Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu*, s. 114–117; *Federschmuck und Kaiserkrone: das barocke Amerikabold in den habsburgischen Ländern: eine Ausstellung des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung, 10. Mai – 13. September 1992, Schlosshof im Marchfeld*, red. F. Pollerross, A. Sommer-Mathis, Ch.F. Laferl, Wien 1992, poz. 4.15, 4.16, s. 244, 245; *Idee Europa: Entwürfe zum „Ewigen Frieden“: Ordnungen und Utopien für die Gestaltung Europas von der*

znajdował się w królewskiej bibliotece, został odnotowany w inwentarzu z tego roku²⁴. To wyjątkowe pomieszczenie rezydencji Jana III zdobiona bogata dekoracja sztukatorsko-malarska, a wewnątrz oprócz księgozbioru przechowywano kolekcję dzieł sztuki. Po śmierci króla, zgodnie z zaleceniami królowej Marii Kazimiery, obrazy van Kessela zostały przewiezione przez jej pełnomocnika Jana Lamprechta z Wilanowa do klasztoru kapucynów w Warszawie²⁵. Kompozycje wówczas rozmontowano, obrazy na miedzi wyjęto z ram i w taki sposób przechowywano w klasztorze.

Dodatkowo w powyższym spisie znalazło się pięć obrazów, które zgodnie ze wzmianką w liście Moreau można również wiązać z Ferdinandem van Kesselem. Pierwszy z nich to malowidło na płótnie z przedstawieniem niezidentyfikowanej sceny rodzajowej, wpisującej się najprawdopodobniej w tradycje siedemnastowiecznego malarstwa holenderskiego. Kolejne cztery obrazy na desce były typowymi martwymi naturami z tego okresu – dwa większe, identycznej wielkości, przedstawiały donice lub wazy z kwiatami, a kolejne dwa mniejsze ukazywały kwiaty, owoce

---

pax romana zur Europäischen Union: eine Ausstellung als historische Topographie: Katalogbuch zur gleichnamigen Ausstellung [...] 25.Mai bis 25 August 2003, red. M.-L. von Plessen, [Berlin] 2003, s. 110, poz. IV/11.

- 24 „Biblioteka. N°. 148. Obrazow Cztery N^o Quatuor partes Mundi reprezentujące, kazdey w Osobney Ramie która z osobna continet wsobie Obrazkow Siedemnascie N°. 17 malych, na blasze malowanych, w jednym zas obrazie w Szrodku Europy nie masz. NB. Te się w Skarbcu Wilanowskim zostaią”, A. Kwiatkowska, *Inwentarz Generalny 1696 z opracowaniem*, Warszawa 2012 (Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji, t. 6), s. 133–134. Zob. też s. 48–53; poprzednie wydania inwentarza: A. Czołowski, *Urządzenie palacu wilanowskiego za czasów Jana III*, Lwów 1937; W. Fijałkowski, *Wnętrza palacu wilanowskiego...* W odniesieniu do królewskiej biblioteki warto wskazać na jej najbardziej znany inwentarz: *Katalog ksiązek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego króla Jana III Sobieskiego spisany w 1689 roku*, wyd. T. [książe Lubomirski 1879] oraz literaturę omawiającą to zagadnienie: I. Komasa, *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław 1982; E. Różycki, *O księgozbiórze Sobieskich (na podstawie inwentarzy bibliotek króla Jana III oraz królewicza Konstantego Władysława)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 39–40, 2008, s. 289–314; *idem*, *Z dziejów zagrabionych polskich bibliotek królewskich. Biblioteka Jana III Sobieskiego w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu*, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrzkiwicz, Warszawa 2014, s. 385–404.
- 25 W sporządzonym wtedy spisie odnotowano: „Cztery duże obrazy przedstawiające cztery strony świata w czarnych ramach. W środku każdego z wymienionych wyobrażeń jest duży obraz namalowany na płótnie, a wokół różne inne małe obrazki namalowane na miedzi, przedstawiające, każdy inne, najważniejsze miasta z ptakami i różnymi gatunkami zwierząt. Z wymienionych obrazków brakuje ośmiu przedstawień, to jest w Europie brakuje Rzymu, Sztokholmu i Lodanii. W Afryce Castelmimu, Solcayco, Trypolis i Maroka. W Ameryce brakuje Hawany. W Azji nie brakuje niczego”, K. Kossarzecki, *Nieznanzy włoskojęzyczny inwentarz z 1696 roku na tle sporów majątkowych pomiędzy Sobieskimi po śmierci Jana III*, w: *idem*, *Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuskich*, Warszawa 2012 (Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji, t. 7), s. 49, 53; zob. również A. Kwiatkowska, *op. cit.*, s. 49.

il. 3

Ferdinand van Kessel,
*Widoki z czterech stron,
 Afryka*, Kunsthistorisches
 Museum Wien

i ptaki. W przypadku ostatnich czterech pozycji niemożliwa jest pełna identyfikacja z konkretnymi pozycjami spisu inwentarzowego obrazów wilanowskich z 1696 roku, w którym pojawiają się liczne martwe natury, zwykle komponowane właśnie parami. Można tu wspomnieć choćby dwa obrazy z tego inwentarza opisane jako: „N°. 182. Obrazkow para na których rozne kwiecica w dzbankach malowane, w ramach złocistych”²⁶. Warto dodać, iż w przypadku podobnych scen rodzajowych i martwych natur Kessel służył z angażowania licznych pomocników, którzy malowali dla niego odpowiednie sceny, w przypadku np. flory mieli to być choćby Gaspar Peter Verbruggen czy Jan Baptist Bosschaert²⁷.

26 A. Kwiatkowska, *Inwentarz Generalny 1696...*, s. 137. W inwentarzu z 1696 r. pojawiają się również inne opisy martwych natur z kwiatami, np. „N°. 237. Obraz na którym frukta wiszące, y waza stoi, w ramach czarnych. N°. 238. Obraz na którym frukta w białley porcellanie na stoliku czerwono przykrytym w ramce czarney”, *ibidem*, s. 144. Zob. też poz. 89 i 90: „N°. 89. Obraz, na którym kwiaty malowane w szklanej bani, w ramach rżniętych złocistych z cefrą Krola Je Mci. N°.90. Obraz na którym takowez kwiaty malowane w bani szklanej w ramach czarnych”, w przypadku tych dwóch pozycji zaskakuje jednak ogromna dysproporcja wyceny – jeden z nich oszacowano na 80, drugi natomiast na 700 talarów, trudno więc przypuszczać, by stanowiły parę, *ibidem*, s. 128. W wzmiankowanym wyżej inwentarzu sporządzonym po śmierci króla dla królowej Marii Kazimierzy wymieniono także np.: „Dwa obrazy w czarnych ramach, na których są namalowane winogrona i kwiaty. Z komnat Najjaśniejszego Pana”, K. Kossarzecki, *op. cit.*, s. 53.

27 J.C. Weyerman, *op. cit.*, t. 3, s. 296 oraz tłum. M. Polkowskiego: http://www.wilanow-palac.pl/ferdinand_van_kessel.html (dostęp: 2 V 2019).

Korespondencja Moreau z sierpnia 1687 roku przynosi cenne wiadomości o pracach Ferdinanda van Kessela dla Jana III, potwierdzając zarazem znane dotychczas informacje jego biografą. Szczególnie duże znaczenie dla badaczy dziejów dworu artystycznego Sobieskiego mają dokładne daty odnoszące się do zamówień królewskich oraz spis wyekspediowanych na dwór królewski płócien.

Jak wspomniano wcześniej, zgodnie z zapiskami biografą malarza obrazy te spłonęły i Kessel namalował je raz jeszcze dla króla. Można jedynie przypuszczać i dopowiedzieć, że za kolejne zamówienie i dalsze kontakty z malarzem z Bredy odpowiadał już w latach dziewięćdziesiątych XVII wieku znany królewski agent Francesco Mollo. Według relacji Weyermana to właśnie Mollo był inicjatorem królewskich zamówień i dzięki niemu Jan III miał poznać twórczość flamandzkiego malarza. W liście do króla, pisanym w Amsterdamie 25 października 1692 roku i skrupulatnie wyliczającym koszty królewskich zamówień artystycznych, głównie marmurowych posągów dla pałacu wilanowskiego, Mollo informuje o kwotach: „que je dois avoir pour reste des statues envoyées de l'année 1690, ecus 207, pour frais des bustes de marbre Venus de Rome et tableaux de M[onsieur] Van Kessel de Breda [...]”²⁸. Wzmiankę tę należałoby zatem wiązać już z drugim królewskim zamówieniem i obrazami odtwarzanymi po pożarze.

Postać Francesca Molla (ok. 1648/1649–1721) znana jest dzięki badaczom podejmującym od lat zagadnienie dekoracji rzeźbiarskiej willi wilanowskiej i jej ogrodów²⁹. Ten Włoch z pochodzenia od

28 NGAB, fond 695, opis 1, spr. 192, k. 13, F. Mollo do Jana III, Amsterdam, 25 X 1692.

29 Działalność Francesca Molla jako agenta artystycznego króla i jego pośrednictwo w importach rzeźb z Niderlandów dogłębnie omawiają m.in.: J. Starzyński, *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1976, s. 14, 22, 23, 28, 31, 35, 36, 62, 63, 106; K.E. Kant, *Sarmatia artistica et Porta Aurea Gedanensis...*, s. 355–377; *idem*, *Schlüteriana II...*, s. 103; *idem*, *Andreas Schlüter und Otto van Veen: The Source, Context and Adaptations of a Classicizing Emblem for the Tomb of Jakub Sobieski*, „*Artium Quaestiones*”, 10, 2000, s. 68; zob. też M. Wardzyński, *Marmur i alabaster w rzeźbie i malej architekturze Rzeczypospolitej...*, s. 92, 160–162; *idem*, *The Flemish current in sculpture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the high Baroque. An introduction*, w: *Art of the Southern Netherlands, Gdańsk and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, red. J. Tylicki, J. Żukowski, wsp. A. Żukowska, Gdańsk 2017, s. 161–164; *idem*, *Marmo bianco statuario z Carrary oraz inne importowane gatunki marmurów włoskich w malej architekturze i rzeźbie na terenie dawnej Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII w.*, „*Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*”, 13, 2014, s. 115; M. Wardzyński, H. Kowalski, P. Jamski, *Lapidarium warszawskie: szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013, s. 114–117; M. Komaszynski, *Jan III Sobieski a Bałtyk...*, s. 158; W. Fijałkowski, *Wnętrza pałacu wilanowskiego...*, s. 14; M. Górska, *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego*, Warszawa 2017, s. 82–83. Wzmianki o królewskich zleceniach, głównie dotyczące zamówienia i wysyłki posągów, pojawiają się także w niepublikowanej korespondencji F. Molla m.in.: NGAB, fond 695, opis 1, spr. 192, k. 5v, F. Mollo do Jana III, Amsterdam, 14 II 1692; *ibidem*, k. 10v–11, F. Mollo do Jana III, Amsterdam, 7 X 1692, i kolejne listy.

1676 roku z powodzeniem pełnił funkcję rezydenta króla Jana III w Amsterdamie³⁰. Jego nazwisko pojawia się w relacjach podróżniczych z ostatniej ćwierci XVII wieku. Mollo nie tylko działał aktywnie jako przedstawiciel polskiego króla i jego agent artystyczny, ale – podobnie jak Antoine Moreau – otaczał opieką przybywających do Niderlandów polskich podróżników. Wspomina go, odbywający podróż edukacyjną po Europie i odwiedzający w roku 1678 i 1681 Amsterdam, młody wojewodzie sieradzki Stanisław Wierzbowski³¹. Z niezwykłą sympatią osobę Molla odnotowali synowie hetmana Stanisława Jabłonowskiego – Jan Stanisław (1669–1731) i Aleksander Jan (1671–1723) – podróżujący w latach osiemdziesiątych XVII wieku po Europie pod opieką gubernera, miecznika czernihowskiego Jana Michała Kossowicza. Pod koniec października 1684 roku Jabłonowscy dotarli do Amsterdamu, a już 31 października wraz z innym podróżującym po Europie młodzieńcem, Antonim Korniaktem, odwiedzili polskiego rezydenta, który przyjął przyjezdnych niezwykle życzliwie, ugościł ich oraz towarzyszył im w zwiedzaniu miasta i portu³². Mollo ponownie podjął obiadem młodych Jabłonowskich tuż przed ich wyjazdem z Amsterdamu 1 listopada 1684

30 Zob. *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry*, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1860, nr 165, s. 421; K. Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauki i uczonych*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 132; *Acta Nuntiatorum Polonae*, t. 34: *Opitius Pallavicini (1680–1688)*, vol. 6: *I I 1683 – 30 VI 1683*, red. M. Domin, Cracoviae 2008, s. 497, 498; K. Piwarski, *Jan III Sobieski wobec spraw bałtyckich...*, s. 192, 205, 206; T. Wasilewski, *Odgłosy odsieczy wiedeńskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, s. 13; postać agenta obszernie i wyczerpująco omawia również w powstałej w Sztokholmie pracy doktorskiej dotyczącej Franciszka Gratty: M. Salamonik, *In Their Majesties' Service. The Career of Francesco de Gratta (1613–1676) as a Royal Servant and Trader in Gdańsk*, Stockholm 2017, s. 80, 87, 88, 116, 117, 119, 221, 240, 273, 279, 289, 290.

31 Wierzbowski w 1678 r. pisał: „Na ten czas rezydował tu rezydent króla JMé Jana, na imię Mollo, człowiek godny i wiele kochający Polaków, którym wszelką czynił obserwancyą, i jako mógł, drugich suplementował. Ten dla króla JMci kupił krokodyla żywego (dał zań talarów bitych dwa tysiące: propter raritatem) i różnego ptastwa indyjskiego, które przy nas odesłał morzem do Gdańska. Tam Polacy nieuważni drażnili się z nim, i uderzył go jeden w głowę. Zaraz na miejscu został w żelaznej klatce, a już niemały był. I tak pieniądze daremne, a król kontentować się musiał zdechłym z wielką swoją żalością”. Podróżnik ponownie odwiedził rezydenta wiosną 1681 r.: „D[ie] 5 martii stanąłem o dziewiątej w Amsterdamie, gdzie się widział z JMcią p. Mollem, rezydentem krola JMé naszego, i JMcią p. Orzechowskim”, *Peregrynacja Stanisława Wierzbowskiego wojewodzica sieradzkiego do Francji w latach 1678, 1679, 1680 i 1681*, wyd. J.K. Załuski, „Czas”, dodatek miesięczny, t. 9, 1858, marzec, s. 495, 496, 510.

32 „Tegoż dnia JMé Pan Korniakt z Gdańska morzem przy płynawszy do Amsterdamu Ich Mm wizytę oddał, i wraz z Ich Mm na obiad do Jm P[ana] Mollego, rezydenta króla JMci naszego szedł. JMé Pan Mollo ochotnie nas przyjął wszystkich i wielce był rad. Po obiedzie szliśmy z JMé Panem rezydentem do portu”, J.M. Kossowicz, *Diariusz podróży po Europie (1682–1688)*, opracowała, wstępem i komentarzem opatrzyła A. Markiewicz, Warszawa 2017, s. 224.

roku i tego samego dnia oprowadzał ich po mieście³³. Warto dodać, że nie było to jego ostatnie odnotowane spotkanie z polskimi podróżnikami. W 1700 roku Holandię ponownie odwiedził podróżujący do Paryża i Rzymu ówczesny wojewoda ruski Jan Stanisław Jabłonowski, a na kartach jego podróży rachunków pojawia się nazwisko rezydenta Rzeczypospolitej, świadczące o ich kolejnym spotkaniu³⁴.

Należy podkreślić również koligacje rodzinne rezydenta królewskiego w Amsterdamie. Był on synem wywodzącego się z Mediolanu szlachcica Carla Molla i Marii Luigi Gratty – siostry Franciszka de Gratty (zm. 1676), sekretarza królewskiego oraz generalnego poczmistrza Prus Królewskich, Kurlandii i Inflant³⁵, był także spowinowacony z Bartłojem Sardim, sekretarzem koronnym i kolejnym poczmistrzem generalnym koronnym³⁶.

33 „W dzień Wszystkich Świętych to jest we śródę w kaplicy ojców Augustyna świętego reguły, wypowiadawszy się i Ciało Pańskie przyjąwszy, na obiad do Jm Pana Mollego szliśmy. Po obiedzie z onymże i z Jmcią Panem Korniaktem pewną część miasta, przypatrując się municyji, obeszlśmy”, *ibidem*, s. 225.

34 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAH-Lw), f. 52, op. 2, spr. 1164, s. 30–31. O podróży J.S. Jabłonowskiego zob. A. Markiewicz, „Wszyscy Ich Mość Panowie Polacy”. Kilka uwag o podróżach Polaków do Paryża w 1700 r., w: *Sapientia ars vivendi putanda est. Wokół kultury i polityki. Studia z dziejów nowożytnych ofiarowane profesorowi Marianowi Chachajowi*, red. A. Perlakowski, F. Wolański, B. Rok, Kraków–Wrocław 2019, s. 202–203.

35 O swoich krewnych Mollo wspomina m.in. w rekomendacji dla Franciszka Gratty z 1678 r.: *Elementa ad fontium editiones*, t. 23. A: *Documenta Polonica ex archivo Parmensi II pars*, B: *Documenta Polonica ex archivo capitulari in Brisighella*, wyd. W. Meysztowicz, W. Wyhowska de Andreis, Roma 1970, s. 82, 83; M. Salamonik, *op. cit.*, *passim*; działalność rodziny Grattów omawiają: F. Jakubowski, *Gratta Franciszek*, PSB, t. 8, 1959–1960, s. 555; *idem*, *Franciszek i Paweł Grattowie – generalni poczmistrzowie Prus Królewskich*, „Rocznik Gdański”, t. 17/18, 1958/1959, s. 263–270; W. Tygielski, *Czy potrafimy skonstruować model kariery Włocha w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej? (Tito Livio Burattini i Girolamo Pinocci; Agostino Locci i Giovanni Battista Gisleni; Francesco Gratta i Andrea dell’Aqua; Giovanni Battista Jacobelli)*, „Czasy Nowożytne”, 31, 2018, s. 81, 82; K. Maliszewski, *Gratta Franciszek*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2: G–K, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 106; K. Lenartowicz, *Historja Polskiej Królewskiej Poczty w Gdańsku od roku 1624 do roku 1793*, Gdańsk 1924, s. 13–25. O kontaktach Grattów z holenderskim rytownikiem de Hooghe’em zob. A. Treiderowa, *Tematyka polska w twórczości Romeyna de Hooghe’a*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, 6, 1960, s. 12–15. Korespondencja Molla z zięciem Gratty, Janem Wawrzyńcem Wodzickim, zachowała się w: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Wodzickich, rkps 11573; Mollo wzmiankowany jest często w korespondencji Caspra Richtera i Wodzickiego, *ibidem*, rkps 11574.

36 Mollo był kuzynem żony Sardiego, Eufrozyny z Grattów, zob. A. Kaźmierczyk, *Sardi Bartłojem*, PSB, t. 35, 1994, s. 188–189; R. Mazzei, *La trama nascosta: storie di mercanti e altro (secoli XVI–XVII)*, Viterbo 2006, s. 246, 265, 266; *Corrispondenza del lucchese Tommaso Talenti segretario intimo del re di Polonia con Carlo Barberini protettore del Regno (1681–1693)*, red. G. Platania, Viterbo 2004, s. 488, 490, 553, 564, 568.

Mollo na długie lata związał się z rodziną Sobieskich³⁷, a dzięki badaniom historyków sztuki doskonale znana jest jego działalność jako agenta królewskiego i pośrednika w zakupach i dostawie na dwór króla Jana III dzieł sztuki – obrazów³⁸, ale szczególnie rzeźb i marmurów. To za jego pośrednictwem między 1679 a 1692 rokiem król nabył – w Amsterdamie u Bartholomeusa Eggersa i w Antwerpii w pracowni Quellinusów – zespoły rzeźb z białego marmuru – antykizujące posągi personifikacji, bóstw antycznych oraz cesarzy rzymskich. W importach tych brał udział również wspomniany już wyżej poczmistrz gdański Caspar Richter oraz jego następca Bartłomiej Sardi. Nie dziwi więc, że gdy Antoine Moreau na początku lat dziewięćdziesiątych XVII wieku musiał opuścić Hagę i wyjechać do Rzeczypospolitej, to właśnie Francesco Mollo przejął jego liczne obowiązki³⁹, kontynuując również współpracę z Ferdinandem van Kesselem.

Warto w tym miejscu przywołać jeszcze późniejsze wzmianki z korespondencji Antoine’a Moreau, odnoszące się do importu obrazów z Niderlandów na dwór królewski. Nie przynoszą one już nazwisk malarzy pracujących dla Jana III, stanowią jednak ciekawy przyczynek do działalności królewskich agentów artystycznych. Kolejna informacja o zakupach dokonywanych za pośrednictwem rezydenta z Hagi pojawia się bowiem już w liście z dnia 23 września 1687 roku. Krótki fragment listu niestrudzonego Moreau przynosi następne cenne, lecz niestety niezbyt precyzyjne wiadomości o planowanych właśnie królewskich nabytkach. Antoine Moreau relacjonował wówczas Janowi III:

M[onsieur] l’Abbé d’Olive m’a mandé que Votre Majesté souhaitoit que je m’entendisse avec M[onsieur] Mollo pour vois un cabinet de tableaux que V[otre] M[ajesté] souhaiteroit de faire acheter. J’ai écrit sur ce sujet audit Sieur Mollo et si tort que j’aurai reçu de ses nouvelles je ne manquerai pas de une rendre ou il foudra et ensuite d’en evoyer un mémoire fort exact à V[otre] M[ajesté]⁴⁰.

Jak widać, po raz kolejny opat oliwski Hacki przekazał królewskiemu agentowi dyspozycje króla odnoszące się do planowanego zakupu

37 Po śmierci króla Jana III Mollo przesłał kondolencje na ręce jego synów: CPAH-Lw, f. 132, op. 1, spr. 780, F. Mollo do K. Sobieskiego, Amsterdam, 5 VII 1696.

38 Szerzej zob. przyp. 29. W 1690 r. C. Richter pisał na dwór króla: „Die 19 Junii wyprawilem stąd przez P. Jana Łazarowicza do Wilanowa 17 skrzyń z marmurowemi statuami i jedną skrzynię płaską z obrazami od Pana Mollo przyslanemi”, za: M. Komaszynski, *op. cit.*, s. 158.

39 K. Piwarski, *op. cit.*, s. 192.

40 BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 151–151v, A. Moreau do Jana III, Haga, 23 IX 1687.

Już tydzień później, 30 IX, Moreau donosił: „J’attends les responses de M[onsieur] Mollo, qui est en Brabant depuis quelque temps pour savoir quand on pourra voir les tableaux des quels M[onsieur] l’Abbé de Olive m’a écrit de faire un mémoire de la part de V[otre] M[ajesté]”, *ibidem*, k. 153, A. Moreau do Jana III, Haga, 30 IX 1687.

obrazów. Co ważne, notka ta poświadcza również zgodną współpracę dwóch rezydentów Sobieskiego – Moreau i Mollo – i ich pośrednictwo w zamówieniach dzieł sztuki na dwór królewski⁴¹.

Można przypuszczać, iż sprawy wspomnianego wyżej planowanego zakupu obrazów dotyczy również kolejna wzmianka z korespondencji rezydenta w Hadze, pochodząca z początku października 1687 roku. Przynosi ona wiadomość o lokalizacji obrazów, które planował nabyć Jan III – jak się okazuje, zakupu planowano dokonać w Amsterdamie⁴². Moreau odwiedził wprawdzie to miasto, ale kolejna i ostatnia już notka z jego korespondencji każe przypuszczać, iż tym razem próba nabycia obrazów dla króla zakończyła się fiaskiem.

Jak pisał bowiem rezydent:

J'ai été à Amsterdam pour voir les tableaux dont M[onsieur] Mollo avoir écrit à V[otre] M[ajesté], mais la personne qui lui en avoir parlé est morte depuis trois semaines et sa veuve dit qu'elle n'a jamais oui parler de ces tableaux et qu'elle ne sait ce qui c'est. J'attendrai les commandemens de V[otre] M[ajesté] sur ce qu'il y aura à faire⁴³.

Powyższe wzmianki doskonale obrazują działalność agentów królewskich i ich liczne starania uwieńczone dostarczeniem na dwór Sobieskiego często najwyższej klasy obiektów artystycznych. Moreau, rezydent królewski w Hadze, przysyłał na ręce polskiego władcy nie tylko wnikliwe raporty odnoszące się do aktualnej sytuacji politycznej w Holandii i całej zachodniej Europie – dostarczał również na dwór królewski książki i porcelanę⁴⁴, a także utrzymywał kontakty

41 Mollo wspomniany jest kilkakrotnie w korespondencji Moreau, m.in.: BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 77, A. Moreau do Jana III, Amsterdam, 11 III 1687; *ibidem*, k. 90v, A. Moreau do Jana III, Haga, 8 IV 1687; *ibidem*, k. 120v, A. Moreau do Jana III, Haga, 1 VII 1687.

42 BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 153, A. Moreau do Jana III, Haga, 7 X 1687. Zamiast odpisu całego listu w tym miejscu pojawia się niestety jedynie lakoniczne streszczenie sprawy:

„Le 7 Octobre 1687, a été écrit au Roy avec la lettre de M[onsieur] Mollo à M[ajesté] envoyé au sujet des prétendus tableaux qu'il devoit voir à Amsterdam et le livre intitulé *Histoire des ouvrages de savans*”.

43 BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 154v, A. Moreau do Jana III, Haga, 14 X 1687.

44 „Le vin, les porcelaines et tout en arrivé à Dantsick et V[otre] M[ajesté] doit les avoir reçu présentement”, BL, Townshend Papers, Add Ms 38493, k. 7, A. Moreau do Jana III, Haga, 2 VI 1686; „J'ay appris que les porcelaines étaient arrivées à Varsovie de le commencement du mois par [...]”, *ibidem*, k. 13v, A. Moreau do Jana III, Haga, 2 VII 1686. Wzmianka o wysyłce porcelany pojawia się również w liście Moreau do królowej Marii Kazimierzy. Razem z porcelaną agent wyekspediował na dwór cenione w Rzeczypospolitej drogie holenderskie płótno i atlas: „J'ai adressé à M[onsieu]r Jean van Conhuysen deux caisses pour V[otre] M[ajesté] dans l'une desquelles il y a des porcelaines extraord[inaires] et dans l'autre une piece de toile très belle avec trois pièces de satin”, *ibidem*, k. 175, A. Moreau do Marii Kazimierzy Sobieskiej, Haga, 11 VI 1686.

z holenderskimi malarzami i dokonywał zakupu ich dzieł. Jednym z nich był właśnie Ferdinand van Kessel.

Korespondencja Antoine'a Moreau stanowi bezcenne źródło do dziejów dworu artystycznego Jana III. Marginesowe wzmianki w jego listach przynoszą potwierdzenie relacji Jacoba Campo Weyermana o pracach Ferdinanda van Kessela dla polskiego króla i szczegóły zamówień z 1687 roku, odnoszące się do znanego cyklu *Czterech części świata*. Co ważne, listy te zarysowują również zgodną współpracę agentów artystycznych Sobieskiego oraz pozwalają na poszerzenie kręgu osób, które zajmowały się importem dzieł sztuki z Niderlandów na dwór królewski w Wilanowie. O ile bowiem dzięki dotychczasowym badaniom doskonale była już znana rola postaci takich jak Francesco Mollo czy poczmistrz gdański Caspar Richter, do ich grona należy dodać osobę ambitnego dyplomaty z Hagi, Antoine'a Moreau. Dzięki niemu właśnie na dworze króla Jana III, hojnego mecenasa i patrona sztuk, znalazły się obrazy flamandzkiego malarza Ferdinanda van Kessela.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 163a; Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr 13111.

Biblioteka Narodowa, rkps 12 649 III.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 11573; 11574.

British Library, Townshend Papers, Add Ms 38493, Letterbook of Antoine Moreau Polish Ambassador at the Hague.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 52, op. 2, spr. 1164; f. 132, op. 1, spr. 780.

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku, f. 695, op. 1, spr. 156; 192, 193, 232, 244.

Źródła drukowane

Acta Nuntiaturae Polonae, t. 34: *Opitius Pallavicini (1680–1688)*, vol. 6: *I I 1683 – 30 VI 1683*, wyd. M. Domin, Cracoviae 2008.

Elementa ad fontium editiones, t. 23, A: *Documenta Polonica ex archivo Parmensi II pars*, B: *Documenta Polonica ex archivo capitulari in Brisighella*, wyd. W. Meysztowicz, W. Wyhowska de Andreis, Roma 1970.

Kossarzewski K., *Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuskich*, Warszawa 2012 (Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji, t. 7).

Kossowicz J.M., *Diariusz podróży po Europie (1682–1688)*, opracowała, wstępem i komentarzem opatrzyła A. Markiewicz, Warszawa 2017.

Kwiatkowska A., *Inwentarz Generalny 1696 z opracowaniem*, Warszawa 2012 (Ad Villam Novam. Materiały do dziejów rezydencji, t. 6).

Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1860.

Peregrynacja Stanisława Wierzbowskiego wojewodzica sieradzkiego do Francji w latach 1678, 1679, 1680 i 1681, wyd. J.K. Załuski, „Czas”, dodatek miesięczny, t. 9, 1858, marzec.

Weyerman J.C., *De levens-beschryvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schileressen, met een uytbreiding over de schilder-konst der ouden*, s'Gravenhage 1729.

Opracowania

Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, red. U. Thieme, F. Becker, H. Vollmer, t. 20, Leipzig 1960, s. 199–200.

Baadj N., *Jan van Kessel I (1626–79): crafting a natural history of art in early modern Antwerp*, London 2016.

Betlej A., Markiewicz A., *Pałac w Cuculowcach w świetle inwentarza pośmiertnego Jerzego Stanisława Dzieduszyckiego z 1731 roku*, Kraków 2016.

Catalogue of additions to the manuscripts in the British Museum in the years 1911–1915: additional manuscripts 38092–39255, Egerton manuscripts 2890–2909, additional charters and Rolls 55545–62170, detached seals and casts CLVI.1–CLX.33, papyri 1873–2077, facsimiles of manuscripts 72, 134, 148–211 and Suppl. I. Part I: Descriptions, [London] 1969.

Corrispondenza del lucchese Tommaso Talenti segretario intimo del re di Polonia con Carlo Barberini protettore del Regno (1681–1693), red. G. Platania, Viterbo 2004.

Czołowski A., *Ikonoğrafja wojenna Jana III*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, R. 2, t. 2, z. 1, 1930, s. 199–237.

Czołowski A., *Urządzenie palacu wilanowskiego za czasów Jana III*, Lwów 1937.

Ertz K., Nitze-Ertz Ch., *Jan van Kessel der Ältere 1626–1679; Jan van Kessel der Jüngere 1654–1708; Jan van Kessel der 'Andere' ca. 1620 – ca. 1661: kritische Kataloge der Gemälde*, Lingen 2012.

Federschmuck und Kaiserkrone: das barocke Amerikabild in den habsburgischen Ländern: eine Ausstellung des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung, 10. Mai–13. September 1992, Schlosshof im Marchfeld, ed. F. Polleross, A. Sommer-Mathis, Ch.F. Laferl, Wien 1992, s. 244–245.

Fijałkowski W., *Jan III Sobieski i jego mecenat kulturalny. Bilans zainteresowań, inicjatyw i dokonań polskiego monarchy na polu kultury artystycznej i umysłowej w drugiej poł. XVII w.*, „Studia Wilanowskie”, t. 1, 1977, s. 7–61.

Fijałkowski W., *Wnętrza palacu wilanowskiego*, Warszawa 1986.

Frey L., Frey M., *Townshend Charles*, w: *Oxford Dictionary of National Biography*, red. H.C.G. Matthew, B. Harrison, t. 55, s. 138–144.

Glozier M., Onnekink D., *Huguenot Soldiers in Dutch Service: 'A good Captain to disperse the royal troops'*, w: *War, Religion and Service Huguenot Soldiering, 1685–1713*, red. M. Glozier, D. Onnekink, Aldershot 2007, s. 113–130.

Górska M., *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego*, Warszawa 2017.

- Graves A., *Art sales from early in the eighteenth century to early in the twentieth century (mostly old masters and early English pictures)*, t. 3, London 1921.
- Gubrynowicz B., *Malarze na dworze Jana III*, „Sprawozdanie z Czynności Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich za Rok 1895”, Lwów 1895.
- Idee Europa. Entwürfe zum „Ewigen Frieden”. Ordnungen und Utopien für die Gestaltung Europas von der pax romana zur Europäischen Union. Eine Ausstellung als historische Topographie. Katalogbuch zur gleichnamigen Ausstellung [...] 25. Mai bis 25. August 2003*, red. M.-L. von Plessen, [Berlin] 2003, poz. IV/11.
- Jakubowski F., *Franciszek i Paweł Grattowie – generalni poczmistrze Prus Królewskich*, „Rocznik Gdański”, t. 17/18, 1958/1959, s. 263–270.
- Jakubowski F., *Gratta Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 8, 1959–1960, s. 555.
- Jan III Sobieski. Polski król w Wiedniu*, wyd. P. Jaskanis, S. Rollig, red. M. Hohn, K. Pyzel, München 2017, nr kat. 30–31, s. 114–117.
- Kandt K.E., *Andreas Schlüter und Otto van Veen: The Source, Context and Adaptations of a Classicizing Emblem for the Tomb of Jakub Sobieski*, „Artium Quaestiones”, 10, 2000, s. 35–117.
- Kandt K.E., *Sarmatia artistica et Porta Aurea Gedanensis. Notes on the Art Trade and Artistic Patronage Between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Danzig During the Reign of King Jan III Sobieski*, w: *Wanderungen. Künstler – Kunstwerk – Motiv – Stifter/Wędrowki. Artysta – Dzieło – Wzorzec – Fundator. Beiträge der 10. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker in Warschau, 25.–28. September 2003/Materiały X Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki w Warszawie, 25–28 września 2003*, red. M. Omilanowska, A. Straszewska, Warszawa 2005, s. 347–377.
- Kandt K.E., *Schlüteriana II. Studies in the Art, Life, and Milieu of Andreas Schlüter (c. 1659–1714)*, Berlin 2014.
- Karpowicz M., *Kessel Ferdinand van*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, 1966–1967, s. 352–353.
- Katalog książek biblioteki najjaśniejszego i najpotężniejszego króla Jana III Sobieskiego spisany w 1689 roku*, wyd. T. [książę Lubomirski 1879].
- Każmierczyk A., *Sardi Bartłomiej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 35, 1994, s. 188–189.
- Komasara I., *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław 1982.
- Komaszyński M., *Jan III Sobieski a Bałtyk*, Gdańsk 1983.
- Komaszyński M., *Polska w polityce gospodarczej Wersalu 1661–1715*, Wrocław 1968.
- Konopczyński W., *Dzieduszycki Jerzy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 6, 1948, s. 109–111.
- Kriegseisen W., *Źródła do dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 105, 1998, z. 4, s. 87–105.
- Lenartowicz K., *Historja Polskiej Królewskiej Poczty w Gdańsku od roku 1624 do roku 1793*, Gdańsk 1924.

- Maliszewski K., *Gratta Franciszek*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2: G–K, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 106.
- Mańkowski T., *Malarstwo na dworze Jana III*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 12, 1950, s. 260–262.
- Markiewicz A., „*Un petit ballot de livres nouveaux*”. *Kilka uwag o bibliotece Jana III Sobieskiego*, „*Studia Wilanowskie*”, t. 25, 2018, s. 95–105.
- Markiewicz A., „*Wszyscy Ich Mość Panowie Polacy*”. *Kilka uwag o podróżach Polaków do Paryża w 1700 r.*, w: *Sapientia ars vivendi putanda est. Wokół kultury i polityki. Studia z dziejów nowożytnych ofiarowane profesorowi Marianowi Chachajowi*, red. A. Perłakowski, F. Wolański, B. Rok, Kraków–Wrocław 2019, s. 199–217.
- Mazzei R., *La trama nascosta: storie di mercanti e altro (secoli XVI–XVII)*, Viterbo 2006.
- Michiels A., *Histoire de la peinture flamande depuis ses débuts jusqu'en 1864*, t. 10, Paris 1876, s. 429–436.
- Mierzwa E., *Polska a Anglia w XVII wieku*, Toruń 2003.
- Morka M., *Polski nowożytny portret konny i jego europejska geneza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Onnekink D., *The Anglo-Dutch favorite: the career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649–1709)*, London 2016.
- Orrock A., *Bruegel: Defining a dynasty*, London 2017.
- Piawski K., *Hacki Michał Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, 1961, s. 220–221.
- Piawski K., *Jan III Sobieski wobec spraw bałtyckich w latach 1693–1694*, „*Rocznik Gdański*”, t. 7–8, 1933/1934, Gdańsk 1935, s. 183–207.
- Principal family and estate collections. Family names L–W*, London 1999.
- Rastawiecki E., *Słownik malarzów polskich, tudzież w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, t. 3, Warszawa 1857.
- Rosenheim J.M., *The Townshends of Raynham: nobility in transition in Restoration and early Hanoverian England*, Middletown 1989.
- Różycki E., *O księgozbiorze Sobieskich (na podstawie inwentarzy bibliotek króla Jana III oraz królewicza Konstantego Władysława)*, „*Rocznik Biblioteki Narodowej*”, 39–40, 2008, s. 289–314.
- Różycki E., *Z dziejów zagrabionych polskich bibliotek królewskich. Biblioteka Jana III Sobieskiego w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu*, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrkiewicz, Warszawa 2014, s. 385–404.
- Salamonik M., *In Their Majesties' Service. The Career of Francesco de Gratta (1613–1676) as a Royal Servant and Trader in Gdańsk*, Stockholm 2017.
- Starzyński J., *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, Warszawa 1976.
- Targosz K., *Jan III Sobieski mecenasem nauki i uczonej*, wyd. 2, Warszawa 2012.
- The collection of pictures at Raynham Hall, being 3 annotated catalogues under the following dates: 1810, the property of George, 2nd Marquis Townshend, Earl of Leicester; 1904, the property of John Dudley Stuart, 6th Marquis Townshend, and 1926, the property of George, 7th Marquis Townshend. To which is added a catalogue of pictures, miniatures and*

- prints, the property of the Lady Agnes Durham, at her house at Raynham. Compiled with historical notes by James Durham [...], [Raynham] 1926.*
- The Dictionary of national biography*, red. L. Stephen, t. 19, s. 1036–1044.
- The Manuscripts of the Marquess Townshend*, London 1887.
- Treiderowa A., *Tematyka polska w twórczości Romeyna de Hooghe'a*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, 6, 1960, s. 5–47.
- Tygielski W., *Czy potrafimy skonstruować model kariery Włocha w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej? (Tito Livio Burattini i Girolamo Pinocci; Agostino Locci i Giovanni Battista Gisleni; Francesco Gratta i Andrea dell'Aqua; Giovanni Battista Jacobelli)*, „Czasy Nowożytne”, 31, 2018, s. 73–88.
- Wardzyński M., Kowalski H., Jamski P., *Lapidarium warszawskie: szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, Warszawa 2013.
- Wardzyński M., *Marmo bianco statuario z Carrary oraz inne importowane gatunki marmurów włoskich w małej architekturze i rzeźbie na terenie dawnej Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII w.*, „Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, 13, 2014, s. 91–135.
- Wardzyński M., *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materialoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku*, Warszawa 2015.
- Wardzyński M., *The flemish current in sculpture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the high Baroque. An introduction*, w: *Art of the Southern Netherlands, Gdańsk and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, red. J. Tylicki, J. Żukowski, współpr. A. Żukowska, Gdańsk 2017, s. 155–177.
- Wasilewski T., *Odgłosy odsieczy wiedeńskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, s. 3–19.

SPIS ILUSTRACJI

- s. 15 Ferdinand van Kessel, *Widoki z czterech stron świata, Tanger*, Kunsthistorisches Museum Wien, GG 603 © Kunsthistorisches Museum, Wiedeń
- s. 21 Ferdinand van Kessel, *Widoki z czterech stron świata, Europa*, Kunsthistorisches Museum Wien, GG 2802 © Kunsthistorisches Museum, Wiedeń
- s. 23 Ferdinand van Kessel, *Widoki z czterech stron, Afryka*, Kunsthistorisches Museum Wien, GG 2803 © Kunsthistorisches Museum, Wiedeń

ANNA MARKIEWICZ

Dr, stypendystka Fundacji Lanckorońskich, zajmuje się kulturą, kulturą materialną i życiem codziennym epoki staropolskiej, szczególnie problematyką podróży odbywanych w XVII i XVIII wieku oraz edytorstwem źródeł. Autorka licznych publikacji, m.in. edycji źródłowej: Jan Michał Kossowicz, *Diariusz podróży po Europie (1682–1688)*, Warszawa 2017.

Kontakt: anna-markiewicz1@wp.pl